

Деякі морфологічні особливості мови Літопису Самовидця
XVII ст.

Літопис Самовидця - видатна пам'ятка староукраїнської мови XVII ст. - досі залишається предметом неослабної уваги багатьох дослідників. Серед них є історики, текстологи, лінгвісти. Проте багато питань щодо особливостей мови цього твору залишаються нерозробленими. Адже виявлення мовних особливостей літопису дасть можливість не тільки повніше охарактеризувати мову української літератури XVII ст., літописної зокрема, а й допоможе з'ясувати проблеми, що хвилюють не лише філологів: чи дійсно автор літопису був свідком багатьох описаних в творі подій, де літописець писав свій твір, чи збігається місце написання твору з місцем проживання автора, в яких умовах і в якому оточенні писався літопис. Особливість цього твору полягає ще й в тому, що, як вказує М. Возняк, "всі інші так звані козацькі літописи не мають уже тієї безпосередньої близькості до описаних подій...; коли інші літописи мають уже в більшій чи меншій мірі характер історії, Літопис Самовидця оповідає об'єктивно про події й фотографічно малює предмети, стаючи тим самим безпосереднім свідком описаних подій"¹.

Вперше ці питання поставив відомий історик, академік Орест Левицький в своєму "Опыте исследования о летописи Самовидца", який з'явився у книзі "Летопись Самовидца по новооткрытым спискам" у 1878 р. Він підкреслив, що особистість автора літопису залишається для читача прихованою: "В целой летописи находится всего три-четыре места, где летописец выражается о себе в первом лице; в других же случаях нужна особенная внимательность, чтобы по той или другой подробности, по отдельным выражениям, даже словам, открыть присутствие автора"². О. Левицький звертає увагу на кілька місць, де Самовидець під час розповіді про певні події використовує

форми давнього перфекта, так звані стягнені форми. У тексті пам'ятки зустрічається лише кілька подібних прикладів: *набралемься* (42), *билисмо* (61), *гонилисмо* (66), *сталисмо* (66), *мЪлисмо* (87), *не посилалемь* (104). Як бачимо, це форми 1 особи однини і множини.

Подібні приклади із скороченою зв'язкою в формах минулого часу фіксуються вже в другій частині Галицько-Волинського літопису (XIII ст.). Але це тільки рідкі спорадичні випадки. Проте в пам'ятках XVI ст. зв'язка у складених формах минулого часу частіше скорочується. У період XVI-XVII ст. І.М. Керницький відзначає наявність таких форм у мові Архівів Ставропігійського братства (Львів), Архіві Південно-Західної Русі, в уривку Тростянецького учительного євангелія (лемківського походження), актових книгах Подкоморського суду Київського воєводства, юридиці монастиря св. Юрія, що включає юридичні записи XVI-XVII ст. та багатьох інших пам'ятках ділового характеру³. У цих творах зустрічаються здебільшого форми 1 особи однини. Форми 1 особи множини фіксуються також у листах та універсалах Богдана Хмельницького: лист до путивльських воєвод (*читалисмо, далисмо, одпустилисмо*); у Полтавських актових книгах: записи від 9 липня 1667 р. (*сплодилисмо, вкладалисмо, працювалисмо*); у Бориспільських актах: справа № 134, 1697 р. (*казалисмо*)⁴.

Як бачимо, широке функціонування даних форм припадає на певний відрізок часу. З одного боку, можливо пов'язати використання цих форм у ділових документах з розвитком діловодства в українській державі за часів Богдана Хмельницького, яка характеризувалася всіма атрибутами державності, коли мова намагалася знайти форми для передачі безособовості (наприклад, позивача), відкидаючи особовий займенник, саме в ділових документах. З іншого боку, безсумнівним залишається вплив на українську ділову мову польської мови, де такі форми були звичайними, як підкреслюють О.О. Потєбня, О.О. Шахматов. Проте вказані форми не можна не ставити в тісний зв'язок з відповідними формами староукраїнської та староросійської мов⁵.

О.О.Потебня вказав на походження компонентів *-ем, -смо* як на залишки форм давньої відміни атематичного дієслова *есмь*, яке зазнало скорочення, зредукувавшись до *ε* для всіх осіб однини і множини в процесі історичного розвитку української мови. Фрагментарний релікт *ε*, звичайно, не міг служити показником особи, тому для 1 особи однини таким показником стає *-м* (із *ε-с-м*, де *с* випало). У 1 особі множини додається *-смо* із давнього *есмо*. Залишки форм давнього перфекта зустрічаються й дотепер у більшості південно-західних діалектів української мови (подільських, волинських, говірках Львівщини, Тернопільщини, Чернівецької, Закарпатської областей).

У Літописі Самовидця форма 1 особи однини зустрічається в розповіді про поховання Івана Золотаренка в Корсуні: "...О томъ зась тьль або трупъ того Івана Золотаренка взмьнку положу, що ся стало на погребьь оного; напишу, бомъ самъ тамъ былъ и *набралемься* страху немалого" (42). Подія записана під 1655 роком. О.Левицький вважає, що в ці роки Самовидець в якості військового канцеляриста постійно перебував серед осіб, близьких до гетьманського уряду, і міг брати участь у багатьох державних подіях в Україні. Дещо суперечить цій думці точка зору В.Модзалевського, який вказує на те, що найбільш вірогідний автор літопису Роман Ракушка-Ромновський в ці роки - "ревізор скарбу військового" (1654), "дозорца скарбу військового в полку Ніжинськїм" (1655). З цього дослідник робить висновок - діяльність автора літопису Самовидця поки що не виходила по-за межі рідного полку⁶. Проте відомо, що тіло Золотаренка було перевезено до Ніжина, а вже потім перепроваджено до Корсуня, тобто і Р.Ракушка міг супроводжувати тіло померлого гетьмана до місця поховання. Ось чому автор літопису говорить про особисту присутність при похованні І.Золотаренка не лише через вираз "самъ тамъ былъ", а й за допомогою форми стягненого префекта без особового займенника "я". Ймовірно, що подібна форма потрапила до літопису з паперової практики канцеляриста-автора.

Вдруге автор з'являється на сторінках літопису під час дипломатичної місії в Борисові у 1660 році: "В БорисовѢ на початку року починається коммисія, на которую и насъ козаковъ затыгано, и *билисмо*; зась тая коммисія фортелемъ отправовалася, бо певне князь Хованскій з войсками его царского величества войско литовское розбилъ под Ляховичами, и там неподалеку сталь" (61). Форма 1 особи множини без особового займенника "ми" вказує на те, що автор був не один, був не просто свідком, а й брав участь в події серед інших козаків. Дійсно, в "Истории России" С.М.Соловйова та на підставі сучасних літопису документів (переписка польських комісарів) відомо, що для участі в цих переговорах приїхали послы від Війська Запорізького: ніжинський полковник Василь Золотаренко (брат Івана Золотаренка), Федір Коробка та ніжинський полковий сотник Роман Ракушка з 52 козаками⁷. Дані, зібрані І.Я.Дзирою, також підтверджують факт участі Романа Ракушки-Романовського в Борисівській комісії⁸.

Влітку 1662 року Юрій Хмельницький з полками татар, поляків та козаків перетнув Дніпро та осадив місто Переяслав, де перебував Яків Сомко, котрий, як наказний гетьман, правив східною Україною. На допомогу Я.Сомкові пішов князь Ромодановський, який мав, окрім царських військ, і ніжинський козацький полк. Під Пирятином Ромодановський зустрів татарський загін, для переслідування якого він вислав кінних козаків. В цьому переслідуванні і взяв участь літописець: "А князь Ромодановскій, пославши коммонникомъ за тимъ поездемъ татарскимъ, за которимъ *гонилисмо* ажъ до самой ОржицѢ, аже татаре, полегчившись, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблоневъ, гдѢ барзо зліе переправи и мусело войско повагом ити, - и переправивши Супой, *сталисмо*..." (66). Здається, немає жодних сумнівів, що автор літопису був безпосереднім учасником цієї події, оскільки таку досить рідко вживану ним форму все ж таки використовує в своїй розповіді. Хоча документальних відомостей про діяльність Романа Ракушки у 1660-1663 роках не існує або вони невідомі, історики

проте вказують: як ніжинський сотник він міг бути у складі ніжинського полку саме в тій ситуації. Цей полк, до речі, був одним з трьох полків, які залишилися вірними російському царю після відходу в 1660 році Ю.Хмельницького. Як відомо, Я.Сомко, В.Золотаренко, а з ними і Р.Ракушка дотримувалися позиції Москви. Сам Ракушка, підкреслює В.Модзалевський, навіть інформував російський уряд про різні українські справи, про що свідчать тогочасні відомості з документів⁹.

Після чорної ради 1663 року, яка закінчилася перемогою Брюховецького, Самовидець, що був на боці Я.Сомка, переходить на службу до нового гетьмана. У 1665 році літописець відправляється на правий берег Дніпра у складі загону, який, за наказом гетьмана Брюховецького, виставлено проти війська польського гетьмана Яблонського: "а козаковъ з ними тисячъ полто-ри подъ Бѣлюю-Церковъ, где з Яблонскимъ *мѣли* потребу власне в обѣд-ную годину" (87). Здається, що Самовидець дійсно брав участь у цій бійці, про що свідчить форма 1 особи множини дієслова-присудка. Так само вважає і О.Левицький. Проте в списку Козельського (видання літопису О.Левицьким зроблено за списком Іскрицького) зустрічаємо форму "мѣли потребу". Ці два списки є основними, обидва дослідники (М.Максимович, О.Левицький, М.Петровський) відносять до першої половини XVIII ст. Однак список Іскрицького видається давнішим і найближчим до оригіналу. Я.І.Дзира простежив історію цього списку і зробив висновок, що саме цей варіант літопису був найближчим до його автора - Романа Ракушки-Романовського: дружина Петра Іскрицького - Олена Скорупа - дочка стародубського козацького полкового писаря. Оскільки Ракушка останні роки свого життя провів в Стародубі, Скорупа, напевно, міг мати службові стосунки з Ракушкою та його си-нами¹⁰. Отже, орієнтуючись на список Іскрицького, можемо вважати, що автор літопису і в цьому випадку був свідком чи учасником названих подій.

Слід підкреслити, що всі зазначені форми зустрічаються в тій половині літопису, яку традиційно називають історичною і яка обмежується 1672 ро-

ком. У цьому зв'язку зрозуміло, що автор, як свідок певних подій, будучи людиною освіченою та до того ж служилою, занотовував, а, може, й мав завдання занотовувати якісь подробиці, наприклад, переговорів, рад, вів записи, які згодом і стали одним з джерел його літопису. Тобто ми можемо говорити про форми стягненого префекта як про такі, що передають дію, яка перебуває в одному часовому континуумі з розповіддю, чи дію, яка відбулася незадовго від розповіді.

Є в літописі ще одне місце, де автором використовується форма стягненого перфекта: "и тоє онимъ посломъ вимовляль: "я по васъ *не посила-лемь*, а нѣ тежъ васъ барзо потребуу". Тут маємо підмет, виражений особовим займенником "я". Проте, як бачимо, перед нами приклад прямої мови: "турчинъ", "цѣсаръ турецкий", "видячи нестатечность козацкую, же жадному монарсѣ слушного подданства не додержують", вимовляє через послів свою волю. Ймовірно, записано цей текст було не просто зі слів турецького посланника, а й був якийсь офіційний документ, створений саме для ради, зібраної гетьманом Дорошенком. До речі, нерідко такі форми (особовий займенник разом зі стягненою формою перфекта) зустрічаються в пам'ятках ділового характеру, писаних на Подніпров'ї. Вживання займенника поряд з допоміжним дієсловом (хоча й у складі стягненого перфекта), ймовірно, "залежить від характеру контексту, від того, була це розмова чи розповідь"¹¹. У будь-якому разі, названа форма є "одним з яскравих прикладів повільного розвитку мови"¹².

Отже, підкреслимо, що форми стягненого префекта, будучи ознакою ділової мови в багатьох пам'ятках ділового характеру XVI-XVII ст., у Літописі Самовидця зустрічаються тільки один раз власне в уривку-документі. Інші випадки вживання цієї форми притаманні уривкам, де розповідь про події передається за допомогою розмовної мови, навіть у зниженому контексті: "нас зотягано... и *билисмо*".

Таким чином, спостереження над морфологічними особливостями мови Літопису Самовидця, зокрема, над формами давнього префекта у стягненому вигляді без особового займенника, дають можливість не лише ілюструвати загальний розвиток української літературної мови у XVII ст., а й в кожному конкретному випадку надавати відомості про особистість автора, його літературні та мовні схильності, його оточення та умови створення пам'ятки. У цьому плані мова Літопису Самовидця залишається дуже цікавим та перспективним матеріалом.

---

¹ Возняк М. Історія української літератури. Віки XVI-XVIII. - Т. 3. - Ч. 2. - Львів, 1924. - С. 564.

² Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. - К., 1878. - С. 35. Приклади даються за цим виданням.

³ Керницький І. Система словозміни в українській мові. - К., 1967. - С. 202-203.

⁴ Бевзенко С. Історична морфологія української мови. - Ужгород, 1960. - С. 311-312.

⁵ Кобилянський В. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів в українській мові // Українська мова в школі. - № 3. - 1953. - С. 69.

⁶ Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1919. - № 1. - С. 23.

⁷ Левицкий О. Опыт исследования..., С. 48.

⁸ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. - К., 1974. - С. 21.

⁹ Модзалевський В. Перший військовий підскарбій..., С. 29.

¹⁰ Дзира Я. Козацькі літописи у трактуванні М.С.Грушевського // Наукові праці Національної біб-ки ім. В.І.Вернадського. - Вип. 3. - К., 2000. - С. 39.

¹¹ Русанівський В. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI-XVIII ст. - К., 1959. - С. 72.

¹² Петличний І. Граматичні особливості Літопису Самовидця // Питання українського мовознавства. - Кн. 1. - Львів, 1956. - С. 81.